विष्णुधर्मोत्तरे । "सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदितो-
रविः । तया कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम् ।
सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामस्तमितोरविः । तया कर्माणि
कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम् । शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या
यस्यामभ्युदितोरविः । कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्त-
मितोरविः" । तच्च तिथ्यन्तरसहायभावं विना प्रायोन
सम्भवति अतएव गृह्यपरिशिष्टे युग्माग्नीत्याद्यभिधाय "ति-
थ्योर्युग्मं महाफलम्" इत्युक्तं अस्य प्रयोजनन्तु तिथेः खण्ड-
विशेषनियमनम्, स्वतिथ्या कर्मानिर्वाहे सहायभावेनान्य-
तिथ्यनुप्रवेशेनाहोरात्रसाध्योपवासाद्याचरणञ्च । एवञ्च
प्रातःकाले तत्तिथ्यलाभे तिथ्यन्तरेऽप्युऽपवाससङ्कल्पः अहो-
रात्राभोजनरूपस्य तस्य प्रातरारम्भार्हत्वात् । संवत्सर-
प्रदीपेऽपि "प्रातःसन्ध्यां ततः कृत्वा सङ्कल्पं बुध आच-
रेत्" इत्युक्तम् । अत्र च कर्म्मणस्तावदपूर्व्वजनकत्वेन वि-
धियत्वेन प्राधान्यम् तिथ्यादेर्गुणत्वेन क्वचिदुपलक्षणत्वमाह
गर्गः । "तिथिनक्षत्रवारादि साधनं पुण्यपापयोः । प्र-
धानगुणभावेन स्वातन्त्र्येण न ते क्षमाः" इति प्रधानस्य
कर्म्मणोगुणभावेनाङ्गत्वेन । एवञ्च निराहारपदस्योपवास-
परत्वे न कलञ्जाधिकरणन्यायान्नैकादशीक्षणमतिवाह्य भो-
जनम् । किन्त्वेकादश्यामिति विहितैकादशीयुक्ताहोरा-
त्रपरम् । अथ कलञ्जाधिकरणम् । तत्र श्रुतिः "न
कलञ्जं भक्षयेत्" इति कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्य्य-
मित्यर्थः । तत्र कालविशेषानुपादानान्निषिध्यमानक्रिया-
यां प्रवृत्तिमतोनिषेधविधावधिकाराद्यावत्कालमेव तस्यां
तस्य निवृत्तिः । न हि कलञ्जभक्षणाद्यतः कुतश्चित् का-
रणान्निवृत्तस्य निषेधानुपालनं सकृद्वृत्तमिति कलञ्ज-
भक्षणनिषेधो न पुनस्तं निवर्त्तयति किन्तु भक्षणप्र-
वृत्तिमत्तामात्रमधिकारिविशेषणं यदा यदा भवति तद
तदा एव निषेधविधिरपि तं निवर्त्तयति । न हि कल-
ञ्जस्यभक्षणमुपक्रम्य यावत्कालं तद्भक्षयति । अतस्त-
दितरकाले निवृत्तिः सिद्धैवेति भवति विफलोविधिः ।
ननु नासौ निवृत्तिरप्रवृत्तस्य निवृत्त्यनुपपत्तेः, सत्यं
प्रवृत्त्युपाधिना विनाशं प्राप्स्यन् प्रागभावएव प्रवृत्ति-
निराकरणात् साध्यमानोनिवृत्तिरुच्यते न तु प्रवृत्ति-
रपि साध्यतयोपदिश्यते किन्तु रागप्राप्तप्रवृत्तिमतएव नि-
षेधविधावधिकारः । यत्तु "मनसा तु प्रवृत्तस्य भूतचेष्टा-
वतोऽपि वा । यदनागतभावस्य वर्ज्जनं तन्निवर्त्तनम्" इति
तत्रापिशब्देनाप्रवृत्तमात्रसमुच्चयान्न विरोधः भूतचेष्टावत

इति । "भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीवं त्रिषू-
चिते । प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना" इति
मेदिन्युक्तेः भूते प्राप्ते निषेध्ये चेष्टावत इत्यर्थः । त-
तश्च प्रागभाव एव कालान्तरसम्बन्धितया साध्यत्वेनोप-
दिश्यते । प्रागभावश्चानादिसंसर्गाभावमात्रपरः सचाप्रवृ-
त्तस्य भक्षणकारणमननुतिष्ठतः सिध्यत्येव । तस्मात् स-
कृत्क्रियापर्य्यवसायित्वे विफलोविधिः कादाचित्का-
करणस्य निषेधमन्तरेणापि प्राप्तेः । न च स्वर्गकामादिवत्
साध्यतया प्रवृत्तिमत्कर्त्तृकत्वमप्यङ्गं विषयमात्रानुष्ठाना-
धीनसिद्धत्वान्निषेधनियोगानामितिकर्त्तव्यताऽऽकाङ्क्षावि-
रहात् अतएव शुचित्वमपि तत्र नाङ्गम् । तस्मान्निषे-
धविधिषु काकवन्तोदेवदत्तस्य गृहाइत्यादिवत्तटस्थत्वेना-
धिकारिविशेषणीभूतायाः प्रवृत्तेर्यावत्कालमनुवृत्तिस्ता-
वत्कालमेव निवृत्तौ साफल्यं पुनर्निमित्तान्तरवन्न सकृ-
दनुष्ठानेनैव शास्त्रार्थसिद्धिः" । गदाधरस्तु विधिस्वरूपे
उपवासादिव्रतादेर्निषेधविधिबोध्यतया वैधत्वं कलञ्ज
भक्षणादेश्च निषेधविषयतया निषिद्धत्वमङ्गीचकार । तस्या-
यमाशयः । विधिप्रत्ययार्थस्येष्टसाधनत्वादेर्धात्वर्थे एवान्वय-
व्युत्पत्तेः एकादश्यामुपवसेदित्यादिवाक्येन उपवासे लि-
ङाद्यर्थेष्टसाधनत्वस्यान्वयबोधनात् भोजनाभावरूपोपवासस्य
निषेधरूपतया तत्र च विध्यर्थान्वयात् निषेधविधित्वम् तदेक-
वाक्यतया च एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यादौ भुजधातोरुप-
वासपरत्वकल्पनं नञ् तु तत्र तादृशलक्षणाग्राहकः एवञ्च
तत्र निषेधरूपभोजनाभावे इष्टसाधनत्वबोधनान्निषेधवि-
धित्वम् । प्रकृत्यर्थे एव प्रत्ययार्थान्वयनियमेन तथान्वयस्यैवौ-
चित्यम् । न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ तु णञा कलञ्जभक्षण
एव विध्यर्थेष्टसाधनत्वस्याभावबोधनात् निषेधरूपत्वम् । नञ-
समभिव्याहृतस्थले यत्र यस्यान्वयः तत्समभिव्याहारे तु तत्र
तस्याभावान्वयनियमात् मैत्रः पचतीत्यादौ मैत्रे पाचकर्त्तृ-
त्वान्वयेन मैत्रो न पचतीत्यादौ तत्रैव कर्त्तृत्वाभावान्वयदर्श-
नात् । ननु एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यत्रापि कुतो न तथान्वय
इति चेत् तत्र तथान्वयसम्भवेऽपि एकादश्यामुपवसेत् इ-
त्यादौ तथान्वयासम्भवात् तत्र धातुनैव भोजनाभावस्यो-
पस्थापनात् तत्रैव विध्यर्थान्वयौचित्यात् न च तत्र स्वा-
तन्त्र्येणाभावबोधकपदमस्ति येन विध्यर्थान्वयस्तत्र स्यात् ।
तदेकवाक्यतया च न भुञ्जीतेत्यादौ उक्तनिषेधे विधि-
त्वमुचितमिति । निषेधविधेश्च इष्टसाधनताज्ञानजननद्वारा
प्रवर्त्तकत्वम् निषेधस्य तु उदीच्यानिष्टसाधनत्वज्ञानोपजन-